ڊاڪٽر احسان دانش

سعيد ميمڻ جي طويل غزل “ازل جو آڏاڻو” جو تنقيدي اڀياس

Critical Study Of Saeed Memon’s Ghazal: Azal Jo Adano

Abstract

Saeed Memon is a prominent figure among modern Sindhi poets. Apart from conceptual novelty he has done many artistic experiments in Sindhi poetry. *Azal Jo Adano* (The Eternal Loom) a long Ghazal is his recent publication. This long Ghazal is critically studied in this article.

The Ghazal under study is full of various beautiful thoughts, scenes and feelings. It is an imaginary world in itself. It is only because of its artistic, linguistic and stylistic qualities that it does not become a burden on the minds of readers despite its unusual length. It has a recurrent rise and fall because it has many beginning and ending lines. Its rise and fall is like a tide and ebb. The waves of feelings are sometimes high and sometimes low. There are not only crowded thoughts but also the spontaneity of expression in this Ghazal that adds to its beauty.

فنون لطيفه جون جيتريون به شاخون آهن، انهن مان شاعريءَ کي معتبر مقام حاصل آهي. شاعريءَ جي اظهار جو وسيلو لفظَ آهن. لفظَ جيڪي غير مادي شيءِ هجڻ باوجود پنهنجي اندر معنائن، شڪلين، منظرن ۽ احساسن جا جهان آباد ڪيو ويٺا آهن. “لفظ پنهنجي اندر لازوال قوت جو خزانو رکن ٿا. لفظن وسيلي ئي هڪ اديب يا شاعر جمالياتي احساس کي فڪري احساس ۾ تبديل ڪري سگهندو آهي. لفظن جي ذريعي ئي هڪ اديب کي اهو موقعو ملي ٿو ته اهو ان رد عمل کي، جنهن کي آرٽ جي مواد ان جي اندر پيدا ڪيو آهي، هڪ لطيف ۽ نازڪ سانچي ۾ وجهي. لفظ ئي آهن جن وسيلي غير پخته ۽ جمالياتي احساسن جي وچ ۾ فرق ظاهر ڪري سگهجي ٿو. اهي ماڻهو جيڪي لفظن کي ڪا بي جان شي سمجهن ٿا، انهن کي شايد لفظن جي سگهه جو احساس نه آهي ۽ کين پتو نه آهي ته لفظ نه رڳو جذبات جي زبان آهن بلڪه اهي جذبن ۾ همواري، زرخيري، تحرڪ ۽

گھرائي به پيدا ڪندا آهن ۽ اهي رڳو معنائن ڪي خارجي لبادو نه پارائيندا آهن بلڪه انهن جي وسعتن ۾ اضافو ڪندا آهن ۽ انهن ۾ وزن ۽ وقار به پيدا ڪندا آهن." (انصاري، 1968، 23، 24)

شعر ۾ هونءَ ته انيڪ ڪائناتون آهن، پر بنيادي طور ان جو تعلق فرد جي احساس ۽ ادراڪ سان آهي. ٻين لفظن ۾ ڪٿي ائين چئجي ته شعر ڪنهن شاعر جي ذاتي تجربن ۽ مشاهدن جو مظهر هجي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو "شعر کي عام طور داخلي جذبات ۽ محسوسات جو اظهار چيو ويندو آهي، پر ادبي تنقيد ۾ اهو شعر جو نهايت محدود تصور آهي. جيڪڏهن شعر رڳو داخلي ۽ تخليقي تجربي يعني جذبات ۽ محسوسات جو اظهار آهي ته پوءِ اها ئي تعريف ناول، افساني ۽ ٻين صنفن تي به پوري لهي ٿي. شعر جي ماهيت تي ويچار ڪرڻ سان اندازو ٿئي ٿو ته شعر لفظن ۽ معنائن جي بهترين تنظيم جو نالو آهي، جيڪا پيچيده عمل مان گذرڻ بعد وجود ۾ اچي ٿي. اها تنظيم مختلف عنصرن جو مربوط نتيجو آهي. انهن ئي عنصرن جي ڪري شعر ۾ وڌيڪ گهرائي، گهڻو مبالغو، گهڻي وسعت ۽ زرخيزي پيدا ٿئي ٿي ۽ ان جو ظاهري سوڙهو رستو به معنوي اعتبار کان وسيع ٿي وڃي ٿو." (اشعر نجم، 2010، 45)

جڏهن اسين شاعري جي ڳالهه ڪنداسين ته شاعري رڳو لفظن سان نه پر تخيل، احساس ۽ جذبي سان تخليق ٿئي ٿي. پر افلاطون وري انهن ٽنهي شين تي عقل ۽ منطق کي ترجيح ڏئي ٿو. هن پنهنجي مثالي رياست مان شاعرن کي ان ڪري ٻاهر ڪڍيو هو، جو اهي جذبن جا غلام هوندا آهن. هن شاعريءَ تي فلسفي کي انهيءَ ڪري ترجيح ڏني جو هن شاعريءَ کي فلسفي کان ڪمتر پئي سمجهيو. انهيءَ ڪري هن اهو اصول بيان ڪيو ته شاعري ۽ فلسفي وچ ۾ ازلي دشمني آهي. فلسفي جو بنياد عقل تي آهي، جيڪا انساني ذهن جي اعلى ترين صفت آهي، جڏهن ته شاعري جذبات جي تصوير آهي. افلاطون جو چوڻ آهي ته "جذبو ماڻهوءَ کي صالح بڻائڻ بدران سندس ذهن کي پڙڪائي ٿو ان ڪري اهو عقل جي لاءِ خطرناڪ آهي. شاعري جذبن جي پرورش ڪري ٿي جيتوڻيڪ ان جو ڪم انهن تي ضابطو آڻڻ ۽ روڪڻ هيو." هن جو چوڻ آهي ته " جذبي کي حڪمران هجڻ بدران محڪوم هجڻ گهرجي شاعري احساس کي تقويت ڏئي ٿي ۽ ادراڪ کي معطل ڪري ٿي. وڏي عقل وارو ماڻهو غور و فڪر ڪندو آهي، جذبات جي سمنڊ ۾ وهي نه ويندو آهي. الهامي ڪيفيت يا وجدان تي شاعر جو قبضو نه هوندو آهي، انهيءَ ڪري ان جي رهبري قبول ڪرڻ حماقت آهي. شاعر ڪڏهن پيغمبر بڻجي ويندو آهي ته ڪڏهن پاڳل ۽ سندس شخصيت ان جي وچ ۾ ٽنگيل هوندي آهي." (رضوي، 2010، 22)

شاعرن لاءِ افلاطون جو اهڙو سخت لهجو سماج ۾ سندن شخصيت کي متضاد، بي عمل ۽ پٽڪيل ثابت ڪري ٿو. حقيقت ۾ شاعرن وٽ رڳو جذبات جي دنيا نه آهي، هو فقط احساسن جا غلام نه آهن پر هنن وٽ پنهنجو شعور، ادراڪ، منطق ۽ دليل آهي. هنن جي دنيا نرالي آهي. هڪ شاعر جو متحرڪ سماجي ۽ عصري شعور ۽ حسي تجربو نهايت اهم ٿئي ٿو. “شاعريءَ جي آرٽ لاءِ اخلاقي ۽ سماجي حقيقت کان ڪئي پيرا وڌيڪ حسياتي حقيقت جي ضرورت پوندي آهي. شعري آرٽ محسوسات جي دنيا آهي... اها حقيقت آهي ته شاعر يا ڪوئي به فنڪار حساس هوندو آهي، پر هو هر ڳالهه کان متاثر نه ٿيندو آهي. هن جا قبول ڪيل اثر هن جي جذبن کي پڙڪائيندا آهن، پر تخليقڪار جي ڪاميابي ان ۾ آهي ته هو انهن اثرن ۽ جذبن جي وهڪري ۾ ترتيب ۽ تهذيب پيدا ڪري ۽ انهن کي پنهنجي تجربي ۾ تحليل ڪري. انهن اثرن ۽ جذبات جي شدت جي فوري نتيجن ۾ پيدا ٿيڻ وارو ادب غير مرتب هوندو. شاعري بهترين تنظيم جو نالو آهي. ان تنظيم لاءِ تجربي جي تهذيب ضروري آهي ۽ اها تهذيب فوري تاثرات مان پيدا نه ٿيندي آهي. انهيءَ ڪري شخصي ۽ فني تجربي ۾ هڪ فاصلو گهرجي. وليم وردس ورٿ چيو هو ته “شاعري هيجان وقت نه پر سڪون جي وقت پيدا ٿيندي آهي. ان جو مطلب آهي ته ڪنهن واقعي بعد فوري طور ظاهر ٿيڻ وارن جذبن ۾ سنجيدگي ڪجهه وقت گذرڻ بعد پيدا ٿيندي آهي.” (رضوي، 2010، 22)

ان سموري پس منظر ۾ جڏهن اسين جديد سنڌي شاعري تي نگاهه وجهنداسين ته اسان کي ويجهڙ ۾ سرجندڙ سنڌي شاعري ۾ ڪيئي فني، هيئتي ۽ صنفي تجربا نظر ايندا. سنڌي ادب ۽ شاعريءَ ۾ ٿيندڙ هر نئين تجربي جي آجيان ڪرڻ گهرجي، پر شرط اهو آهي ته ان تجربي ۾ شاعراڻي بيساختگي ۽ آرٽ هجي. اسان وٽ ڪوتا نگر ۾ ڪي فني ۽ صنفي تجربا اهڙا به ٿيا آهن جن ۾ گهاڙ جو ڪم ته برابر ڪيو ويو آهي پر انهن صنفن ۾ شاعراڻو ادراڪ ۽ اُچل نظر نه ٿي اچي. ساڳي وقت سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙن ڪن هيتي ۽ صنفي تجربن پنهنجي جاءِ به ماڻي آهي ته ڪي ان شعوري ڪوشش جي پنڌ ۾ پوئتي به رهجي ويا آهن. عصرِ حاضر ۾ جڏهن سنڌي غزل جي قبر کوٽڻ جي ڳالهه منظر تي آهي تڏهن سعيد ميمڻ جو طويل غزل سنڌي شاعري ۾ هڪ اهڙي پرپور فني ۽ تخليقي تجربي طور سامهون آيو آهي جنهن جي دل کولي آجيان ڪرڻ گهرجي.

سعيد ميمڻ جديد سنڌي شاعريءَ جو هڪ اهڙو تخليقڪار آهي، جنهن وٽ پنهنجو ڌار حسي تجربو آهي. هن وٽ پنهنجو آرٽ ۽ پنهنجو لهجو آهي، هو نئين سنڌي شاعريءَ جو هڪ اهڙو آواز آهي، جنهن کي هم عصر دور نه رڳو ڪنايو آهي، پر هنئين سان هنڊايو به آهي. سعيد ميمڻ ۽ مون اڄ کان اٺاويهه سال اڳ 1988 ڌارا گڏ ئي لکڻ شروع ڪيو. ابتدائي مشاعرن ۾

به گڏ گڏ شريڪ ٿياسين ۽ اتان ئي اسان جي دوستي ۽ محبت جو سلسلو به شروع ٿيو. اسين وقتاً فوقتاً هڪ ٻئي جي شعرن تي کليل راءِ جو اظهار ۽ تنقيد به ڪندا رهيا آهيون. مان اها ڳالهه وڏي سرهائيءَ سان چوان ٿو ته اڄ سعيد ڪوتا ڪاڪ جو راڻو آهي. جيتوڻيڪ اهو سچ آهي ته اسان جو سماج ڏات ڌڻين کي اهو گهربل مقام، مچتا ۽ پذيرائي نه ٿو ڏئي، جنهن جا اهي حقدار هجن ٿا، پر مان سمجهان ٿو سعيد اسان جي ٿهي جي ٻين ڪيترن ئي تخليقڪارن کان پوءِ به وڌيڪ خوش قسمت آهي جو وقتاً فوقتاً هن کي گهربل مانُ، محبت ۽ پذيرائي ملندي رهي آهي.

جڏهن مون هي طويل غزل پڙهي پورو ڪيو ته منهنجي ذهن ۾ اها راءِ جڙي ته هي غزل پنهنجي طوالت جي باوجود پنهنجي فني، لسانياتي، فڪري ۽ اسلوبي خوبين سبب پڙهندڙ جي حواسن تي بار نه ٿو وجهي. هي غزل وري وري اپري ۽ لهي ٿو. چوته هن ۾ ڪيئي مطلع ۽ مقطع آهن. اپرڻ ۽ لهڻ جو اهو سلسلو لهرن وانگر آهي. اهي احساس جون لهرون ڪڏهن چوهيون ته ڪڏهن ڏيميون آهن. هن غزل جو ختم ٿي وري شروع ٿيڻ وارو سلسلو خاڪ مان گلزار ٿيڻ وانگر آهي. سعيد جي هن غزل ۾ نه رڳو خيالن جو هجوم آهي، پر اظهار جي بيساختگي به هن غزل کي حسن بخشيو آهي. هي طويل غزل هڪ لڳان ڪنهن طوفان وانگر به لڳي ٿو. جيئن طوفان پاڻ سان گڏ گهڻو ڪجهه ڪٽي تيز تيز اڳتي وڌندو ويندو آهي، تئين ئي سعيد جو هي غزل به خيالن جون ڪيئي وٿون پاڻ سان گڏ ڪٽي اڳتي وڌندي محسوس ٿئي ٿو. ان طوفان ۾ ڪيئي خيالن جا ڪک پن آهن....... هن غزل ۾ شعري مبالغي، ابهام، استعاري ۽ تشبيهه جو حسن ۽ اسلوب جي رنگيني عيان آهي. فني لحاظ کان هي غزل به رخو محسوس ٿئي ٿو. ڪٿي هن ۾ هڪ ئي موضوع جي وهڪري سبب مسسل غزل وارو انداز آهي ته ڪٿي ٽڙيل پکڙيل خيالن جي رنگيني هن کي غير مسلسل بڻائي ٿي.

شاعريءَ سان لنئون لائيندڙ نون فنڪارن جي ذهن ۾ پهريون سوال اهو ئي اپرندو آهي ته "آخر شعر ڇا آهي؟ ۽ ڇو آهي؟" جڏهن سعيد ميمڻ جي ذهن ۾ اهي سوال گهر ڪن ٿا ته هو خيال جي گهوڙي کي ڊوڙائي ان نتيجي تي پهچي ٿو ته شعر روح جو سڙٻاٽ آهي. پر نه ڄاڻ ڇو سعيد "شعر ڇو آهي؟" واري سوال جي اڄاندر ۾ ڇڏي وڃي ٿو.

شعر ڇا آهه؟ شعر ڇو
آهي؟
سعيد! سڙٻاٽ روح جو
آهي!

شعر هر فرد لاءِ فڪر، شعور ۽ ادراڪ جون دريون کولي ٿو. ان ڪري شاعري هر گهٽيل ذهن لاءِ تازي هوا وارو ڪم ڪري ٿي. شعر رڳو

وندر ۽ ورونهن جو وسيلو نه آهي پر ان ۾ آگهي جو سمنڊ به ڇوليون هڻندو آهي. پر هڪ سٺي شعر کي سمجهڻ خود هڪ مامرو آهي، ڇوته ان لاءِ هڪ خاص ذوق جي ضرورت هوندي آهي. سٺي شعر جي تهه تائين رسائي تيستائين ممڪن نه آهي، جيستائين سماج ۾ علم ۽ شعور جو سج نه ٿو اڀري. سعيد کي شڪايت آهي ته سماج ۾ باذوق ماڻهن جو قحط آهي، تنهن ڪري هاڻي پنهنجو لکيل شعر پاڻ کي ئي پڙهڻو ٿو پوي.

ذوق وارن جو قحط پيو آهي،
خود لکيو شعر، خود پڙهيو
آهي.

سعيد جو شاعريءَ بابت ڪانسيپٽ ڪليئر آهي. هو شاعري کي وندر ۽ ورونهن جو وسيلو يا ڪو اشتهار نه ٿو سمجهي، پر هو ان کي من جو مراقبو ۽ وجدان سڏي ٿو.

شاعري اشتهار ناهي ڪو
شعر، من جو مراقبو
آهي.

سـب هـي وجـدان جـي عنايـت آ
شـعر ويهـي نـه مـون گهڙيـو آهـي.

شعر جڏهن من جو مراقبو بڻجي ٿو ۽ ان جي تخليق جو ڪارڻ وجدان ٿئي ٿو ته پوءِ يقينن اهڙي شاعري پرندڙ سيني تي احساسن جي صحيفي وانگر لهي ٿي.

منهنجـو سـينو ڀـري رهيـو آهـي،
ٿـي صـحيفو غـزل لٿـو آهـي.

سعيد جي اندر ۾ جيڪا آگ آهي، ان کي هو ڪنڀار جي ڀٺيءَ سان تشبيهه ڏئي ٿو. هو پاڻ کي اهڙو ڪوزه گر چاهي ٿو، جنهن جي هٿن جي ڇهاءَ سان خيال جون طرحين صراحيون، مٽ ۽ گهڙا تخليق ٿين ٿا ۽ هو جڏهن خيال جي انهن ٿانون کي دل جي آويءَ ۾ پچائي ٿو ته اهي شعر بڻجي پون ٿا.

جـڻ تـه آئـون ڪنڀـار شـاعر هـان،
شـعرُ دل جـي ڀٺـيءَ پڪـو آهـي.

سعيد ميمڻ جي هن طويل غزل ۾ انيڪ حسين خيال، منظر ۽ احساس آهن. هن غزل ۾ تخيل جو هڪ جهان آباد آهي. "تخيل جي تعريف ڪندي ڪولرج ان کي ٻن خاص حصن ۾ تقسيم ڪيو آهي. جنهن کي بنيادي

تخيل[Primary Imagination] ۽ ثانوي تخيل [Secondary Imagination] سان ڇاتو وڃي ٿو. بنيادي تخيل کي هو سموري انساني ادراڪ ۽ زنده قوت جو محرڪ سمجهي ٿو. بنيادي تخيل حقيقت جو محض ادراڪ آهي، جڏهن ته ثانوي تخيل بنيادي تخيل جي توسيع آهي. ٻنهي جو عمل هڪ ئي آهي يعني شين جو ادراڪ حاصل ڪرڻ پر عمل جو طريقو مختلف آهي. ٻنهي ۾ درجي ۽ عمل جي دائري جو فرق آهي. ثانوي تخيل بنيادي تخيل جي سڏ جو پڙاڏو آهي، ان جو بنياد نئين تعمير/ ردِ تشڪيل تي آهي پر ان جي عمل ۾ شعوري ارادي [Conscious Will] کي دخل هوندو آهي.”(رضوي، 2010، 22). سعيد جي شاعريءَ خاص طور هن طويل غزل ۾ ڪولريج طرفان بيان ڪيل تخيل جون اهي ٻئي صورتون موجود آهن. هيٺين شعرن ۾ انهيءَ حقيقت جي ادراڪ، تخيل جي نئين تعمير ۽ شعوري ارادي جي جهلڪ پسي سگهجي ٿي.

مـــان نـــه ٿـــو اڄ جهـــان ۾ ماپـــان،
تنهنجـــــو اســـــرار اڄ کُليـــــو آهـــــي.

آهـــي جهـــوني زمـــين ڇـــڻ ڏاڏي،
اپُ، نيـــــرو، ڀـــــڏو ابـــــو آهـــــي.

ڀـــاٽي آهـــي زمـــين جـــي ڀـــڪ ۾،
ٿـــو ڀيئـــي هـــو پڪـــي اڃـــو آهـــي.

گـــل جـــا ڳـــل اڃـــا ٻـــه آلا هـــن،
پرهـــه جـــو، ڪـــيس ڪـــنهن ڇمريـــو آهـــي.

ذات جـــــا الجهيـــــل ڏتـــــا ڌاڳـــــا،
مـــــون ڀئـــــي مـــــنُ اڪيليـــــو آهـــــي.

منهنجـــــــي ســــــــيني ۾ روڄ راڙو آ،
دل تـــــه نـــــاهي، ڪـــــوئي تـــــڏو آهـــــي.

سعيد ميمڻ جو هي طويل غزل جنهن لاءِ خود سعيد جو چوڻ آهي ته “جڏهن مون هي طويل غزل لکڻ شروع ڪيو ته ائين لڳو ڄڻ مون تخيل جي نامعلوم ڏسائن ڏانهن سفر شروع ڪيو آهي. مون محسوس ڪيو ته دنيا جون ساريون لذتون، زندگيءَ موت جا سڀ ذائقا منهنجي رڳن ۾ ٻوڙڻ لڳا آهن. ائين لڳو نوان ادراڪ جا دروازا کلندا پيا وڃن، اندر ۾ بيشمار راز آشڪار ٿيندا پيا وڃن.” (قريشي، 2010، 74)

تنهن ڪري هي غزل در اصل سعيد جي اندر جي اجهاڳ مسافري، ننڊ ۽ جاڳ، خمار ۽ بي قراري توڙي تخليقي وجدان جو پرتوو آهي.

هـــي غـــزل مـــونکي ايـــئن لڳـــو آهـــي،
چـــڻ تـــه ســـپنن جـــو سلســـو آهـــي.

هــڪ غــزل ۾ ســمائجي ســڀ ڪجهــه،
پــر هــي ميــدان ڪجهــه ننــڍو آهــي.

هـــي غـــزل تحفـــو آ پـــرين تنهنجـــو،
هــــار تــــو لاءِ پوئيــــو آهــــي.

مونکي لڳي ٿو ته سعيد جو هي طويل غزل جنهن کي هو پاڻ "ايڪويهين صدي جي اڪيلي انسان جو رزميو" (ميمڻ، 2016، 46) سڏي ٿو اصل ۾ ان جي تخليق جو بنيادي محرڪ عشق آهي. ڇوته سندس هن طويل غزل ۾ عشق جون سوين صورتون نظر اچن ٿيون ۽ هو پاڻ به چوي ٿو ته عشق منهنجي دل جو ترجمو آهي:

مـون پڇـي 'عشـق' جـي پڇـي معنـى،
دل چيـــو، منهنجـــو ترجمـــو آهـــي.

سعيد ميمڻ پنهجي هن ڊگهي غزل ۾ ڪٿي عشق کي پاراتو ٿو ڏئي جو ان هن جو گهر ويران ڪيو آهي ته ڪٿي سندس دل کي عشق حوصلو بخشي ٿو، ڪٿي عشق يوسف جو ويس ٿو ڦاڙي، ڪٿي هن کي عشق دل جي آرسي لڳي ٿو ته ڪٿي دستور سان بغاوت، ڪٿي عشق آڇيل جو ماڳ آهي ته ڪٿي ڪيس عشق عيسى جي مسيحائي ۽ سقراط جو ڏيئو ٿو پاسي، ڪٿي عشق عرفان جي بلندي بڻجي ٿو ته ڪٿي رڻ جي تتل واري، ڪٿي عشق جوڳين جو جٿو آهي ته ڪٿي وري ڇولين جو غوراب، اهوئي عشق ڪڏهن آيت جيان مٿس لهي ٿو ته ڪڏهن عاشقن کي سئو نگاهون ٿو ارپي، ڪڏهن درياهه جو ڪنارو بڻجي ٿو ته ڪڏهن روحن جو پيچ ۽ دلين جو رابطو. ڪڏهن اهو اکڙين جو اوجاڳو ٿئي ٿو ته ڪڏهن پرهه جو خواب، ڪڏهن سندس من عشق جي قدم بوسي ڪري ٿو، ڪڏهن وري ڪيس عشق هڪ معجزو ٿو لڳي. ص 64، 65 ۽ 66 تي سعيد لڳاتار ڏهه شعرن ۾ عشق جون الڳ الڳ وصفون ٻڌايون آهن. پر جڏهن فيض احمد فيض وانگر ڪيس ياد اچي ٿو ته زماني ۾ عشق کان سواءِ ٻيا به ڪيئي غم آهن ته ائين به چئي ڏئي ٿو ته:

عشـــق لئـــه وقـــت هـــاڻي ڪـــاٿي آ،
دل ڇـــري! ٻيـــو گهڻـــو خفـــو آهـــي.

سعيد جي هن طويل غزل جي ڪوڙ شعرن ۾ همعصر شاعرن واري فڪري يڪسانيت ۽ خيال جي ويجهڙائي به محسوس ٿئي ٿي. غزل جي مقرر وزن بحر ۽ ساڳئي قافيي رديف هجڻ جي ڪري اهڙي يڪ رنگي فطري به آهي. استاد بخاريءَ جي مشهور غزل جو مطلع آهي ته:

سامهون آهين ته حادثو آهي،
ديد ۾ دل ۾ زلزلو آهي.

سعيد جا هيٺيان شعر پڙهجن ٿا ته انهن ۾ به خيالن جو اهڙو ئي تاجي پيٺو محسوس ٿئي ٿو:

ڪا قيامت آ ديد ۾ هن جي،
منهنجي اندر ۾ ٿرٿلو آهي.
يا
هن ڪي جنهن شخص پي ڏٺو آهي،
تنهن جي دل منجهه زلزلو آهي.

اهڙي طرح ساغر صديقي جو مشهور شعر آهي ته:

زندگي جبرِ مسلسل کي طرح کاٽي هے
جانے کس جرم کي پائي هے سزا ياد نهيں.

سعيد ٿو چوي ته:

هي ته قيديءَ جي زندگي آهي،
ڏوهه ڪهڙي جو ڏنڊ ڀريو آهي.

جڏهن سماج ساڳيو هجي، حالتون ساڳيون هجن، ڪرب ۽ درد ساڳيو هجي، بي رخيون ۽ بي حسيون ساڳيون هجن ته پوءِ شاعرن جون ڪيفيتون مختلف ڪيئن ٿيون ٿي سگهن.....هڪ شاعر زندگيءَ جو مسخ ٿيل چهرو ڏسي سندس حسن جا نغما ڪيئن ڳائيندو. منهنجي هڪ غزل جو شعر آهي ته:

هر ڪا ظالم نظر نهاري ٿي،
زندگيءَ جي اگهاڙي ڇاتي آ.

ائين ئي سعيد جي هن طويل غزل ۾ هڪ شعر آهي:

زندگيءَ جي قميص آ قاتل،
بي وسيءَ بت پئي ڏٺو آهي.

سعيد جو هي طويل غزل پڙهندي هڪ اهڙو شعر به نظرن مان گذريو جنهن مان لڳو ته هن کي موجوده دور جي نقاد کان شڪايت آهي. جيڪو تخليق جي تراش خراش ڪري ان جي خوبين ۽ خامين کي اجاگر ڪري ان جو ملهه نه ٿو لهي ۽ ڪٿ نه ٿو ڪري.

ڪين آهي ڪو جوهري نقاد،
سعيد! مٽيءَ ۾ سون پيو آهي.

اهو سچ آهي ته سعيد جا سون جهڙا خيال هن بي حس سماج جي بي قدريءَ واري مٽيءَ جي ڍير ۾ گم ٿيل آهن، جن کي ان مان ڪڍي ۽ انهن جو حقيقي مُلهه لهڻ جي ضرورت آهي. ورنه سعيد جي سماجي بيحسي واريهيءَ شڪايتاسان جي ڪنن ۾ سدا ٻُرندي رهندي.

بي حِسَن جي سماج ۾ رهندي،
اي خـــدا! ڏاڍو پوڳيـــو آهـــي.

منهنجو خيال آهي ته سعيد ميمڻ جي هن ٻگهي غزل ۾ "حدي خوانو"، "دار و رسن" ۽ "ڪميت" جهڙاپاري لفظغزل جي فطري حسن ۽ رواني کي متاثر ڪن ٿا. سعيد جو لهجو سادو، معصوم ۽ نرم آهي. هن جو فڪرسنڌ جي تهذيبي قدرن سان جڙيل آهي، تنهن ڪري اها منهنجي راءِ آهي ته سعيد جهڙي نج شاعر کي اهڙن ڌارين استعارن جي اوڌر جي ضرورت ناهي، جيڪي نه ته اسان جي ٻوليءَ ۾ مروج آهن ۽ نه ئي اهي غزل جي نفاست، نغمگي ۽ روانيءَ سان پيا ٺهڪن، بلڪه ان قسم جا لفظ غزل جي فطري منظرنامي کي متاثر ڪن ٿا.

سعيد ميمڻ جي هن تخليقي تجربي ۾ نهايت حسين ۽ نراليون تشبيهون موجود آهن.....چنڊ دنيا جي سموري تشبيهاتي شاعري جو محور رهيو آهي، ڪنهن شاعر چنڊ کي محبوب جي مک سان پيٽيو آهي ته ڪنهن وري کيس گدري جي ڦار يا ٽٽل چوڙيءَ سان تشبيهه ڏني آهي، پر سعيد چنڊ کي ڪنهن پري رخ جي ڪٽيل نهن سان تشبيهه ڏئي ٿو، جيڪا بنهه نئين ۽ نڪور تشبيهه آهي.

نهن ڪٽيل آهه ڪنهن پريءَ جو
يـــــــــــــــــــــا،
چنـــڊ تـــاريخ ٻـــيءَ جـــو آهـــي.

اهڙي طرح سندس هيءَ تشبيهه ڏسو، جنهن ۾ لاڪيٽ ٻن پهاڙن جي وچ ۾ چنڊ ٻڏجي بيٺو آهي:

چنـــڊ آ ٻـــن پهـــاڙين وچ ۾،
تنهنجو لاڪيٽ ائين لڳو آهي.

اياز چنڊ جي رنگ ۽ روپ کي پرينءَ جي صورت سان پيٽي ٿو ته، پٺائي محبوب جي حسن اڳيان چنڊ جي چانڊوڪيءَ کي تڇ پانئي ٿو. ائين ئي

سعيد وري چنڊ کي هڪ اگهاڙو جسم ٿو سمجهي ۽ سندس اها عرياني کيس پسند آهي. چوته ان اوگهڙ ۽ عرياني مان نور ڦٽي ٿو، تنهن ڪري هو چنڊ کي بادلن جي لباس ۾ قبول نه ٿو ڪري. ڇا ته خيال آهي:

چنڊَ! بادل سان ڍڪ نه عرياني،
ڪنهن بدن تُنهنجو پئي تڪيو آهي.

اها ڳالهه عام آهي ته شاعر سمنڊ جيڏي خيال کي چند لفظ جي ڪپڙيءَ ۾ وجهڻ جو هنر رکندو آهي. وقت، زندگي ۽ موت شعري جهان جا اهڙا استعارا آهن، جن تي تمام گهڻو لکيو ويو آهي. سعيد وقت کي درياهه جي رواني ۽ موت کي ڪُن سان تشبيهه ڏني آهي. اهي ٻئي تشبيهون نه رڳو تز آهن، پر هِن شعر جي ٻن سٽن ۾ هُن وقت ۽ موت جي فلاسافي کي تمام سهڻي نموني سمجهايو آهي.

وقتُ، درياءَ جي رواني آ،
موت چڻ ڪُن ڪو وڏو آهي.

سعيد هي طويل غزل لکندي ڪيترائي اعتراف به ڪيا آهن. غزل کي فن جي تارازيءَ ۾ توريندڙن ۽ قافين کي زير ۽ زبر جي گهٽ وڌائيءَ جي ڪري رد ڪندڙ نقادن کي اڳ ئي چِئي ڇڏيو اٿس ته منهنجي اندر ۾ خيالن اهڙو ته زلزلو مچائي ڇڏيو آهي، جو ان تحرڪ جي ڪري منهنجو قلم بيساخته وهندو ٿو رهي، تنهن ڪري ٻيلي منهنجي هن غزل کي زير زبر واري پرک کان ٻاهر رکجو.

آنءُ زير ۽ زبر کي ڇا ڏسندس،
منهنجي من ۾ ڪو زلزلو آهي.

اڳتي هلي ان زير زبر ۽ تز قافين جي چڪر ۾ نه پوڻ جي جسٽيفڪيشن هن طرح ڏئي ٿو:

ٿورو آزاد قافيو آهي،
مون غزل جو نه دم گهٽيو
آهي.

هي ڊگهو غزل لکندي سعيد ڪوڙ جاين تي قافين ۽ خيالن جو ورجاءُ ڪيو آهي، پر جيئن ته هي غزل سندس جذبن جو وهڪرو آهي، تنهن ڪري ان وهڪ ۽ فلو ۾ ڪيئي خيال وري وري ڏوپي اجارا ٿي اچن ٿا. هن هيڏي ساري غزل جي خيالن کي هڪ ئي وقت سنڀالڻ خود هڪ مامرو آهي ۽ ان طوالت جي ڪري ڪٿي ڪٿي اگر پراءَوارا شعر به اچي ويا آهن ته انهن کي به هن غزل جي اڏاوت جو هڪ ٽول سمجهڻ کپي.ڪنهن نقاد جي نظر ۾ اگر هن غزل ۾ ڪي فڪري ۽ معنوي جهول به هجن ته انهن کي هن ڊگهي سفر جي راهه جا ڪنڊا ۽ پٿر سمجهڻ کپي، جن کان سواءِ به سفر ۾ لطف ۽ لذت محسوس نه ٿيندي آهي.

هڪ شاعر جو ڪمال اهو آهي ته هو ماضيءَ حال ۽ مستقبل ۾ ڳالهائي سگهي ٿو، هن جو فڪر ۽ تخيل زمان ۽ مڪان جي حدن کان اتاهون هوندو آهي. هو پنهنجي وجود ۾ اچڻ کان اڳ جي ڳالهه به ڪري سگهي ٿو ته فنا کان بعد جا قصا به ٻڌائي سگهي ٿو. هو وقت جي ڪنهن به چيڙي کي پڪڙي پنهنجي شعرن ۾ محوِ تڪلم رهي سگهي ٿو، تنهن ڪري هن کي وقت جي حدن ۾ قيد نه ٿو ڪري سگهجي. هو ڪالهه، اڄ ۽ سڀاڻي ۾ موجود هوندو آهي. سعيد جي هن غزل ۾ به اسان کي ڪجهه اهڙا شعر ملن ٿا:

ٻـڙڪ ٻـاهر ڪـڍي نـه پنهنجـي
مـــــــــــــــنَ،
هي پتو هو ته ڪنهن ڪٿو آهي؟

"دردنـــــامو" حشـــــر ۾ آ هـــــث ۾،
رب اڳيان دل نـه ڪجهـه ڪڇيـو آهـي.

سعيد ميمڻ جي هن طويل غزل ۾ انيڪ موضوع، ڪيفيتون ۽ منظر سمايل آهي. ائين ئي هي غزل پنهنجي اندر ڪيئي فڪري جهتون رکي ٿو. هن غزل جا ڪجهه شعر اهڙا به آهن، جن تي صوفين وارو گيڙو ويس اوڍيل آهي. تصوف ۾ نفس جي غلامي کي قبول نه ڪيو ويندو آهي. سعيد انهيءَ صوفي فڪر کان متاثر ٿيندي چيو آهي ته:

نفـس هـر هـر ڪئـي ملامـت آ،
دل، گريبـــان کـــان وتـــو آهـــي.

سعيد هي غزل لکندي وزن جي پورائي لاءِ ڪٿي ڪٿي لفظن جي اصليت کي بگاڙيو آهي. جيئن لفظ "چيتو" کي "چتو" ۽ "پيسجي" کي "پسجي" لکي ويو آهي، پر ساڳي جڳهه تي هو "ڏاڀ" (ڏوڙ)، "جاڪون" (جڏهن کان) ۽ "حالي" (هن وقت) جهڙا نج لفظ استعمال ڪري غزل جي زمين کي اهڙي خوشبو بخشي ٿو، جهڙي پوهءِ مان اُني کان پوءِ ايندي آهي.

سعيد ميمڻ "ازل جي آڏاڻي" ۾ سماجي نا انصافي ۽ انياءَ جون ڪربناڪ ۽ لونءَ ڪانداريندڙ تصويرون به ڏيکاريون آهن. انهن مان هڪڙي تصوير ڏسو:

ڪيـڏي معصـوم ٻـارڙي آهـي،
ڪالهه جنهن ساڻ ريپ ٿيو آهي.

اهو انياءُ تڏهن ٿئي ٿو، جڏهن ماڻهوءَ جي اندر جو انسان مري وڃي ٿو ۽ ان جي جاءِ تي بکيو بگهڙ اچي ويهي ٿو.

منهنجي اندر جو ڪاڏي ويو انسان؟
پـــاڻ ۾ مـــون بگهـــڙ ڏٺـــو آهـــي.

سعيد جي اها خود ڪلامي ته ’پاڻ ۾ مون بگهڙ ڏٺو آهي‘گلوبلائيز اِڙا جي انسان جي منهن تي وڏي چماٽ آهي. ان خودڪلامي پويان لڪل طنز ۾ ٽين دنيا جي لکين ڏتڙيل ماڻهن جا سڏڪا ۽ آهون به موجود آهن.

شاعرَ اميدن تي جيئندا آهن. اها اميد جي روشني هنن کي تاريخ جي سبقن منجهان ملندي آهي. تاريخ ڪيترن ئي ظلم جي ديوتائن کي تخت مان تختي تي پهچايو آهي ۽ فرعون، نمرود، هامان، شداد، هٽلر، اسٽالن، چنگيز، هلاڪو، نادر شاهه وغيره ظلم جي تاريخ جا اڻ مٽ ڪردار آهن، جن کي وقت ڊگهو رسو ڏنو هو پر نيٺ آخر اهو رسو سندن ئي ڳچي ۾ پيو. تاريخ جي ان منظر نامي جي سعيد کي ساڃاهه آهي، تنهن ڪري هُن پنهنجي هِن غزل ۾ موجوده دور جي ظالمن سان ڪلام ڪنديتاريخ جي مٿيءَ مان هي شعر ڳوهيو آهي:

نيٺ هوندو ڳچيءَ ۾ تنهنجي،
توکي حالي رسو ڊگهو آهي.

سعيد ميمڻ جي هن غزل ۾ ڪي شعر اهڙا به آهن، جن ۾ لفظن جي ٿوري هيرا ڦيريءَ سان مفهوم گهڻو بهتر ۽ واضح ٿي ويندو. جيئن:

حسن ڇا توتي ئي کٿو آهي؟
هڪ کان وڌ حسين پيو آهي.

هي شعر هن طرح لکجي ها:

حسن ڇا توتي ئي کٿو آهي؟
هڪ کان هڪ حسين پيو آهي.

سعيد ميمڻ جي هن طويل غزل ۾ انيڪ اهڙا شعر آهن جن ۾ بيان جو حسن، خيال جي بندش، علامتي شعور، محاڪات ۽ فڪري تازگي جهلڪي ٿي. هي غزل خيالن ۽ موضوعن جو گهاتو جهنگ آهي. هڪ پاسي هن ۾ سنڌ جي ڪلاسيڪل ۽ لوڪ داستانن جا ڪردار ٿا نظر اچن ته ٻي پاسي جديد عهد جو درد. هي غزل تاريخ جا پيرا کڻندي تخليقِ ڪائنات جي رازن کي کوليندي وجود جي گهراين جي مسافري به ڪري ٿو ته انسان جي شعور جي ڪايا پلٽ ڪندي انيڪ اڻ ڇهين احساسن کي به پاڻ ۾ سمائي ٿو. هي غزل رڳو سعيد جي داخلي احساسن جو ڪٿارسس ۽ ماورائي حقيقت جو اظهار ناهي ۽ نه ئي ان ۾ رڳو وجودي فڪر جي مٽي ڳوهيل آهي، پر ان مان سعيد جو سماجي شعور پڻ جهلڪي ٿو. سعيد جو هي فني ۽ تخليقي تجربو جديد سنڌي شاعريءَ ۾ هوا جي هڪ تازي جهوٽي وانگر آهي.

حوالا:

انصاري اسلوب احمد (1968). تخليق اور تنقيد. اله آباد: سنگم پبلشرز

اشعر نجمی (مدیر) (2010). کتابی سلسلہ 'اثبات'، جلد دوم، شمارہ:7، مقالہ: "شعر: دوجملے"(معید رشیدي)

رضوی زبیر(مرتب) (2010) 'ذہن جدید'، نئی دہلیجلد:21، شمارہ:59، دسمبر2010تافروری2011 مقالہ "استعارے کا بھید"(معید رشیدي)

قریشی حیدر (مدیر) (2011). کتابی سلسلہ 'جدیدادب' جرمنی شمارہ:16، جولائی تا دسمبر ، مقالہ:" تخیل کی شرح"(معید رشیدي)

میمڻ سعید (2016). ازل جو آذاٽو. قنبر: ڪنول پبليڪيشن